

УДК 343.122

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.72>

КЛАСИФІКАЦІЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ ОЗНАК ПОТЕРПІЛОГО: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ПРАВОЗАСТОСОВНІ ОРІЄНТИРИ

Ткаченко І.М.,
кандидат юридичних наук,
викладач кафедри кримінального права
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-0144-0708

Ткаченко І.М. Класифікація кримінально-правових ознак потерпілого: теоретичні засади та правозастосовні орієнтири.

Стаття присвячена систематизації кримінально-правових ознак потерпілої особи та формулюванню правозастосовних орієнтирів щодо їх використання під час кваліфікації кримінальних правопорушень, призначення покарання і застосування заохочувальних інститутів. Обґрунтовано авторське бачення змісту та функцій кримінально-правових ознак потерпілого.

На основі аналізу доктринальних підходів, законодавчих конструкцій і практичних потреб кримінальної юстиції запропоновано багаторівневу класифікацію ознак потерпілого: за кримінально-правовим значенням, за роллю в структурі складу кримінального правопорушення, з огляду на поділ потерпілих на загальних і спеціальних, залежно від виду складу кримінального правопорушення, форми вини, ступеня законодавчої конкретизації, нормативного визначення змісту, кількісної характеристики та джерела правового регулювання.

Доведено, що обов'язкові ознаки виконують конструктивну функцію у складі кримінального правопорушення, тоді як факультативні – забезпечують індивідуалізацію покарання та впливають на застосування заохочувальних норм. Показано, що у кваліфікованих та особливо кваліфікованих складах спеціальні ознаки потерпілого підвищують ступінь суспільної небезпечності діяння, тоді як у привілейованих – певні властивості або поведінка потерпілого, навпаки, зазвичай пом'якшують кримінально-правову оцінку.

Висвітлено відмінності у функціонуванні ознак залежно від форми вини: у разі умислу вони персоналізують спрямованість посягання (включно із завідомістю щодо окремих характеристик потерпілого), у разі необережності – опосередковано впливають на оцінку наслідків і ступінь відповідальності.

Наукова новизна дослідження полягає у формуванні цілісної класифікації ознак потерпілого, що поєднує змістовні (функціональні) критерії з критеріями законодавчої техніки та джерела правового регулювання, а також у розробленні практичних орієнтирів щодо меж застосування буквального, обмежувального та розширювального тлумачення.

Практична значущість роботи полягає у підвищенні передбачуваності правозастосування, уніфікації підходів до кваліфікації, належній диференціації відповідальності та зменшенні ризику помилок, пов'язаних із конкуренцією норм.

Ключові слова: потерпілий, кримінальне правопорушення, кримінальна відповідальність, кримінально-правові ознаки, кваліфікація, покарання, звільнення від покарання, звільнення від кримінальної відповідальності, обставини, що обтяжують покарання, обставини, що пом'якшують покарання.

Ткаченко І.М. Classification of criminal-law characteristics of the victim: theoretical foundations and law-enforcement guidelines.

The article is devoted to systematizing the criminal-law characteristics of the victim and formulating practical guidelines for their application in the qualification of criminal offenses, sentencing, and the use of incentive-based legal mechanisms. The author substantiates a conceptual understanding of the content and functions of the criminal-law features of the victim.

Based on the analysis of doctrinal approaches, legislative constructions, and the practical needs of criminal justice, a multi-level classification of victim-related characteristics is proposed. It is structured according to: their criminal-law significance; their role within the structure of the corpus delicti; the distinction between general and special categories of victims; the type of offense composition; the form of guilt; the degree of legislative specification; the level of normative definition; the quantitative characteristics of victims; and the source of regulatory determination.

It is demonstrated that mandatory characteristics perform a constructive function within the structure of a criminal offense, while optional characteristics ensure the individualization of punishment and influence the application of incentive norms. The study shows that in qualified and especially qualified offense compositions, special characteristics of the victim increase the degree of social harm of the act, while in privileged compositions certain attributes or behavior of the victim, conversely, tend to mitigate the criminal-law assessment of the act.

Differences in the functioning of these characteristics depending on the form of guilt are highlighted: in intentional offenses they personalize the direction and focus of the unlawful act (including the offender's awareness of specific features of the victim), whereas in negligent offenses they indirectly influence the assessment of consequences and the degree of liability.

The scientific novelty of the study lies in the development of a comprehensive classification of victim-related characteristics that integrates substantive (functional) criteria with criteria of legislative technique and the source of legal regulation, as well as in establishing practical guidelines on the limits of literal, restrictive, and expansive interpretation.

The practical significance of the work lies in enhancing the predictability of law enforcement, unifying approaches to legal qualification, providing proper differentiation of liability, and reducing the risk of errors arising from the competition of norms.

Key words: victim, criminal offense, criminal liability, criminal-law characteristics, legal qualification, punishment, release from punishment, release from criminal liability, aggravating circumstances, mitigating circumstances.

Постановка проблеми. Пізнання кримінально-правової природи потерпілої особи потребує звернення до її ознак. Водночас йдеться не про будь-які ознаки, а лише про ті, що мають кримінально-правове значення. Вони дають змогу зрозуміти сутність цього учасника кримінально-правових відносин, його місце в системі норм та інститутів кримінального права, а відтак слугують орієнтиром у правозастосуванні. Кримінально-правові ознаки потерпілої особи мають значення і для вдосконалення кримінального законодавства, оскільки дають змогу виявити спільні та відмінні риси потерпілих, здійснити їх систематизацію, визначити кримінально-правове значення, виявити проблеми у цій сфері та запропонувати шляхи їх розв'язання. Ознаки потерпілої особи дозволяють у подальшому сформулювати відповідне їй визначення. Загалом викладене спрямоване на підвищення ефективності протидії кримінальним правопорушенням з оптимальним врахуванням інтересів потерпілих.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення особи потерпілого у кримінальному праві здійснювали такі вчені, як: В.С. Батиргареева, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, Л.П. Брич, А.А. Вознюк, О.О. Дудоров, Є.В. Лашук, А.А. Музика, М.І. Панов, Т.І. Присяжнюк, А.В. Савченко, М.В. Сенаторов, П.П. Сердюк, Є.В. Фесенко, А.М. Яценко та ін. Незважаючи на це, чимало проблемних питань у цій сфері залишилося нерозв'язаними, зокрема питання щодо класифікації кримінально-правових ознак потерпілої особи.

Формулювання цілей. Мета статті полягає у теоретичному обґрунтуванні змісту кримінально-правових ознак потерпілої особи, розробленні їх системної класифікації та визначенні правозастосовних орієнтирів щодо їх використання у процесі кваліфікації кримінальних правопорушень, призначення покарання та застосування заохочувальних кримінально-правових норм.

Виклад основного матеріалу. Для визначення кримінально-правової природи потерпілої особи насамперед необхідно з'ясувати зміст поняття її кримінально-правових ознак. Під такими ознаками слід розуміти юридично значущі характеристики потерпілої особи, які мають істотне значення для кваліфікації кримінального правопорушення, призначення покарання або застосування інших заходів кримінально-правового характеру.

Наявність або відсутність відповідних ознак визначає межі кримінальної відповідальності, забезпечує розмежування суміжних складів кримінальних правопорушень, а також впливає на диференціацію та індивідуалізацію кримінальної відповідальності.

Попри те, що розглянуті ознаки мають кримінально-правову природу, їх значення не вичерпується межами матеріального кримінального права. У низці випадків вони набувають міжгалузевого характеру, оскільки впливають на визначення процесуального статусу потерпілого та обсяг його прав у кримінальному провадженні, враховуються під час розслідування кримінальних правопорушень як криміналістично значущі характеристики особи, використовуються при здійсненні оперативно-розшукових заходів, а також мають значення для кримінологічного аналізу віктимологічних особливостей потерпілої особи. Таким чином, кримінально-правові ознаки потерпілого відіграють системоутворюючу роль у комплексі галузей, що забезпечують протидію кримінально-протиправній діяльності.

Класифікація кримінально-правових ознак потерпілої особи.

Кримінально-правові ознаки потерпілої особи пов'язані насамперед із суб'єктом, який визнається потерпілим, та із заподіянням йому шкоди чи створенням загрози її заподіяння внаслідок учинення кримінального правопорушення.

Водночас важливо чітко окреслити перелік та зміст цих ознак, що має принципове значення як для правозастосування, так і для теоретичного осмислення інституту потерпілого в кримінальному праві.

У науковій літературі проблематика визначення кримінально-правових ознак потерпілої особи традиційно викликає дискусії. До її дослідження зверталися, зокрема, М.В. Сенаторов і Ю.В.Баулін, які запропонували схожі, але не ідентичні підходи.

М.В. Сенаторов встановив, що потерпілого від злочину характеризують три істотні ознаки. Умовно автор їх позначає як соціальна ознака (1), ознака заподіяної потерпілому шкоди (2) та ознака вчиненого щодо нього злочину (3) [1, с. 43].

Подібним чином розмірковує Ю.В. Баулін на переконання якого до числа ознак потерпілого пропонує віднести: а) соціальну ознаку; б) характер та вид шкоди, заподіяної потерпілому; в) факт вчинення щодо нього злочинного діяння [2, с. 548].

Дійсно кримінально-правові ознаки потерпілого пов'язані, з одного боку, із визначенням соціального суб'єкта, який може бути визнаний потерпілим, а з іншого – з наявністю факту заподіяння йому шкоди або створення реальної загрози такої шкоди внаслідок учинення кримінального правопорушення.

Водночас на думку Т. І. Присяжнюк існує необхідність виокремити специфічні ознаки потерпілого у кримінальному праві, які виходять за рамки ознак складу злочину. Суттєвими ознаками потерпілого у кримінальному праві треба визнавати його 1) стан фізичної особи; 2) властивість бути об'єктом загальнопревентивної дії кримінального закону; 3) здатність відчувати захищеність кримінального закону та її втрату, а також 4) свідомо чи ні сприймати органами чуття зменшення або втрати майнових чи немайнових благ, переживати з цього приводу; 5) здатність потерпілого впливати на кримінально-правові наслідки вчинення злочину (наприклад, у окремих випадках вирішувати питання про звільнення від кримінальної відповідальності чи призначення покарання) [3, с. 79].

Т.І. Присяжнюк пропонує розглядати потерпілу особу крізь призму суб'єктно-антропологічного виміру, що виходить за межі формальної структури кримінального правопорушення. Основна наукова цінність цієї концепції полягає у спробі поглибити розуміння потерпілого як центральної фігури кримінально-правового захисту. Авторка відходить від традиційної логіки «кримінальне правопорушення – шкода – особа», пропонує антропоцентричну інтерпретацію, відповідно до якої потерпілий розглядається не лише як об'єкт посягання, а й як активний носій правового статусу.

Перевагою такого підходу є його гуманістична орієнтація – перенесення акценту з юридичного факту вчинення злочину на особу як цінність. Крім того, підхід передбачає розширене розуміння підстав для кримінально-правового захисту: потерпілим визнається не лише той, кому фактично заподіяно шкоду, а й той, чиї охоронювані права об'єктивно поставлені під загрозу.

Водночас запропонована концепція містить низку дискусійних моментів. Насамперед це стосується надмірної психологізації поняття потерпілого. Такі характеристики, як здатність відчувати втрату захищеності або сприймати шкоду органами чуття, відображають морально-психологічний стан особи, що виходить за межі предмета кримінально-правового регулювання, а отже, мають сумнівне значення для правозастосування.

Більшість ознак, на які вказує Т.І. Присяжнюк, справді пов'язані із застосуванням кримінально-правових норм. Водночас деякі з них не мають безпосереднього значення для встановлення складу кримінального правопорушення чи вирішення питань кримінальної відповідальності. Йдеться, наприклад, про здатність особи сприймати втрату майнових або немайнових благ і переживати з цього приводу, що більше стосується психології, ніж кримінального права.

Крім того, викликає сумнів включення до кримінально-правових ознак потерпілого такої характеристики, як «бути об'єктом загальнопревентивної дії кримінального закону», адже загальна превенція є функцією кримінального права як соціального інституту, а не властивістю конкретного суб'єкта. Це ускладнює відмежування кримінально-правового поняття потерпілого від його кримінологічного розуміння.

Неоднозначним є і запропонований критерій впливу потерпілого на кримінально-правові наслідки. Безперечно, у низці інститутів (наприклад, звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням, ч. 4 ст. 46 КК України) враховується волевиявлення потерпілого. Водночас така здатність не є універсальною ознакою потерпілого у кримінальному праві, а стосується лише окремих випадків правозастосування.

Загалом підхід Т.І. Присяжнюк становить вагомий внесок у розвиток теорії кримінального права, оскільки дозволяє вийти за межі вузькоформального підходу до інституту потерпілого та врахувати ціннісно-правову природу кримінального захисту особи. Водночас частина запропонованих ознак має обмежене практичне значення та не може слугувати універсальними критеріями для визнання особи потерпілою в кримінально-правовому сенсі.

А.А. Музика та Є.В. Лащук пропонують ознаки потерпілого від злочину (як загального кримінально-правового поняття) об'єднати у три групи: 1) біологічні; 2) соціальні; 3) юридичні.

1. Біологічні ознаки потерпілого від злочину характеризують його як людину – йдеться про певний вік (зокрема, малолітня чи неповнолітня особа); стать (жіноча або чоловіча); стан здоров'я тощо. Наприклад, потерпілим від злочину, передбаченого ст. 304 КК, може бути лише неповнолітній, а потерпілим, відповідно до ст. 133 КК, – лише особа, яка заражена винуватим венеричною хворобою.

2. Соціальні ознаки потерпілого від злочину визначають його соціальний статус (зокрема – суддя, державний діяч, працівник правоохоронного органу), національність, ставлення до релігії, політичні переконання, освіту тощо. Наприклад, потерпілим від злочину, передбаченого ст. 379 КК, є не будь-яка особа, а лише суддя, народний засідатель чи присяжний або їх близькі родичі.

3. Юридичні ознаки потерпілого від злочину характеризують його у кримінально-правовому аспекті. До них належать:

1) наявність злочинного діяння, вчиненого з приводу певної людини та (або) якій цим діянням, відповідно до кримінально-правової норми, завдається істотна шкода (чи створюється загроза її заповідання);

2) наявність мети вчинення злочину саме з приводу певної людини;

3) форма законодавчого визначення аналізованого поняття (як саме – безпосередньо чи опосередковано (як, наприклад, у ст. 129 КК) потерпілий від злочину визначений у кримінально-правовій нормі);

4) факультативність ознаки «потерпілий від злочину» – вона не є обов'язковою для всіх складів злочинів;

5) «підпорядкованість» потерпілого від злочину об'єкту посягання [4, с. 85-86].

А.А. Музика та Є.В. Лащук пропонують комплексний підхід до визначення ознак потерпілого від злочину, який поєднує біологічний, соціальний та юридичний рівні його характеристики. Така систематизація є спробою розмежувати різні аспекти правового статусу потерпілого – від природно-людських властивостей до нормативного закріплення у кримінальному законі.

Перевага цієї концепції полягає в її всеосяжному та багаторівневому характері. Її автори пропонують розглядати потерпілого не лише як юридичну фігуру, а як багатовимірну особистість, що поєднує природні, соціальні та правові характеристики.

Віднесення А.А. Музикою та Є.В. Лащуком окремих ознак потерпілого до біологічних, соціальних або юридичних видається дискусійним. По-перше, деякі біологічні ознаки потерпілих у низці випадків мають безпосереднє юридичне значення. Наприклад, вік потерпілого може виступати кваліфікуючою або особливо кваліфікуючою ознакою кримінального правопорушення. Такі характеристики прямо впливають на правову кваліфікацію діяння (наприклад, ч. 2 ст. 115 КК України – умисне вбивство малолітньої особи), визначають ступінь суспільної небезпечності злочину, а в окремих випадках – і наявність спеціального потерпілого як конструктивної ознаки складу кримінального правопорушення.

Наведені вченими приклади із посиланням на ст. 304 КК України (втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність) та ст. 133 КК України (зараження венеричною хворобою) фактично ілюструють юридичну релевантність саме біологічних характеристик. У цьому контексті дослідники не просто описують «природні властивості людини», а демонструють, що ці властивості виконують нормативну функцію – слугують критерієм для визнання особи потерпілою у конкретному складі злочину.

Отже, так звані «біологічні» ознаки часто є юридично значущими: вони не лише описують фізичні властивості особи, а й виступають важливими елементами кримінально-правової конструкції.

Безперечно, людина може характеризуватися й іншими біологічними рисами – зокрема, зростом, вагою, будовою скелета, формою черепа, кольором очей, волосся, шкіри, наявністю родимок, шрамів, татувань, вроджених вад тощо. Однак юридичне значення мають лише ті з них, які прямо зазначені або імпліцитно враховані у кримінально-правових нормах. Насамперед йдеться про вік, стать та стан здоров'я потерпілої особи.

По-друге, зводити соціальний статус потерпілого виключно до певної професії (наприклад, судді, державного діяча чи працівника правоохоронного органу) є некоректним. Соціальний статус особи визначається не лише професійною приналежністю, а також її національністю, освітою, сі-

мейним станом, релігійними переконаннями, економічним становищем та іншими характеристиками, що впливають на її становище в суспільстві.

По-третє, дискусійною є пропозиція вважати наявність мети вчинення злочину щодо конкретної особи загальною ознакою потерпілого. Мета – це елемент суб'єктивної сторони злочину, яка притаманна не всім складам кримінальних правопорушень. Наприклад, у злочинах, учинених з необережності (ст. 119, 128, 286 КК України), мета як така взагалі відсутня. Включення цього критерію до переліку ознак потерпілого підміняє його об'єктивну природу суб'єктивною характеристикою діяння, що суперечить структурі складу кримінального правопорушення.

По-четверте, запропоновані класифікаційні підходи не враховують потерпілих юридичних осіб. У ряді кримінальних правопорушень проти власності, у сфері господарської або службової діяльності шкода може бути завдана саме юридичній особі – як носію майнових, фінансових або корпоративних прав. Орієнтація виключно на фізичну особу як потерпілого значно звужує сферу кримінально-правового захисту та не відповідає положенням чинного законодавства.

Таким чином, класифікація, запропонована А.А. Музику та Є.В. Лашуком, обмежена за своїм змістом і не відображає повноти кримінально-правового регулювання статусу потерпілої особи у сучасних умовах.

На підставі аналізу наукових підходів та узагальнення доктрини кримінального права пропонується системна класифікація кримінально-правових ознак потерпілої особи, яка враховує їх функціональне значення, різний рівень нормативного впливу та варіативність ролі потерпілого у складі кримінального правопорушення.

І. За **кримінально-правовим значенням** ознаки потерпілої особи можна поділити на три основні групи: 1) ознаки, що мають значення для кваліфікації кримінального правопорушення; 2) ознаки, що мають значення для призначення покарання; 3) ознаки, що мають значення для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання.

Ознаки потерпілої особи, що мають значення для кваліфікації кримінального правопорушення, є необхідними для встановлення наявності або відсутності у вчиненому діянні складу злочину чи кримінального проступку. Наприклад: вік потерпілої особи у ч. 4 ст. 152 КК України (згвалтування особи, яка не досягла чотирнадцяти років); статус працівника правоохоронного органу, його близьких родичів, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону чи військовослужбовця у ст. 348 КК України (посягання на життя таких осіб); статус військовополоненого або цивільного населення у ст. 438 КК України (жорстоке поводження із зазначеними потерпілими).

Ознаки потерпілого можуть мати значення і для встановлення інших об'єктивних та суб'єктивних ознак як основного, так і кваліфікованого (особливо кваліфікованого) або привілейованого складу кримінального правопорушення – способу його вчинення, суспільно небезпечних наслідків, мотиву, мети тощо. Наприклад, тяжкі наслідки чи загальнонебезпечний спосіб безпосередньо пов'язані з певною шкодою, що заподіюється потерпілим.

До ознак потерпілої особи, що мають значення для кваліфікації кримінального правопорушення, належать, зокрема, **розмежувальні ознаки**. Їхнє призначення полягає в тому, що вони дають змогу відрізнити спеціальний склад кримінального правопорушення від загального, визначаючи, яка кримінально-правова норма підлягає застосуванню. Розмежувальну функцію виконують специфічні кримінально значущі ознаки потерпілого, які мають юридичне значення лише в системі співвідношення двох чи більше складів кримінальних правопорушень.

Як слушно зазначає Л.П. Брич, потерпілий, у його кримінально-правовому розумінні, є досить чіткою розмежувальною ознакою. Проте, розмежувальну функцію може виконувати не потерпілий в цілому, а специфічні його ознаки. Ознаки потерпілого придатні виконувати розмежувальну функцію лише в парі з ознаками потерпілого з іншого складу злочину. Причому ці ознаки повинні вказувати на особливості потерпілого щодо певного складу злочину. Не можливо розмежовувати суміжні склади злочинів спираючись лише на ознаки потерпілого, якщо в одному складі злочину в законі названі особливі характеристики потерпілого, а у іншому – ні, тобто в другому випадку потерпілий не є ознакою складу злочину. Тому ним може бути будь-яка особа, якій злочином заподіяно фізичну, моральну чи матеріальну шкоду [5, с. 234].

Саме такі специфічні ознаки потерпілого дають змогу відмежувати спеціальну норму від загальної. Наприклад, ознака новонародженості дитини дозволяє визначити, що умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 КК України) є спеціальним складом щодо загального складу умисного вбивства (ст. 115 КК України). Аналогічно, посягання на життя судді (ст. 379 КК України) відмежовується від загального складу умисного вбивства (ст. 115 КК України) за рахунок професійного статусу потерпілого та мотиву, оскільки саме ці ознаки формують особливий об'єкт посягання – правосуддя.

Отже, розмежувальні ознаки потерпілого є різновидом кримінально-правових ознак, що мають значення для кваліфікації. Їхня ключова функція полягає у виборі правильної кримінально-правової норми серед кількох можливих, близьких за зовнішніми проявами, але різних за правовою природою об'єкта посягання.

Ознаки потерпілої особи, що мають значення для призначення покарання це ознаки, що впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, а також є обставинами, що пом'якшують та обтяжують покарання.

Ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення – це індивідуальний показник рівня суспільної небезпеки вчиненого особою окремого кримінального правопорушення, це самостійний чинник, покликаний сприяти індивідуалізації покарання, який є відмінним і від особи винного, і від обставин, що пом'якшують або обтяжують покарання [6, с. 238].

І.І. Давидович слушно зауважує, що якщо матеріальний склад кримінального правопорушення включає наслідок, який має кількісні параметри, то можна врахувати конкретний розмір такого наслідку при вчиненні кримінального правопорушення, за яке призначається покарання: за всіх інших тотожних обставин наближення до максимального розміру кількісного показника вказує на більший ступінь тяжкості кримінального правопорушення. Наприклад, у випадку призначення покарання за кваліфікований різновид вбивства через необережність (ч. 2 ст. 119 КК України) можна врахувати, чи було в конкретному випадку заподіяно смерть двом чи понад двом особам, а якщо понад двом, то наскільки кількість загиблих була близькою до двох [6, с. 240].

Якщо кримінальне правопорушення має формальний склад, то при призначенні покарання, на переконання зазначеної авторки, можна врахувати, чи було спричинено кримінальним правопорушенням які-небудь наслідки, а за всіх інших тотожних обставин факт спричинення наслідків вказує на підвищений ступінь тяжкості кримінального правопорушення [6, с. 240]. У цьому випадку можуть бути як наявні, так і відсутні потерпілі. Відтак наявність одного потерпілого чи множини потерпілих у кримінальних правопорушеннях з формальним складом вказує на підвищений ступінь тяжкості кримінального правопорушення.

Ще один приклад, наведений І. І. Давидович: якщо вчинено кваліфікований різновид кримінального правопорушення, і відповідне законодавче положення передбачає альтернативні кваліфікуючі ознаки, то можна врахувати, скількома кваліфікуючими ознаками характеризується конкретне кримінального правопорушення, за яке призначається покарання – однією із передбачених відповідним положенням кваліфікуючих ознак, декількома чи всіма такими кваліфікуючими ознаками. За всіх інших тотожних обставин більша кількість кваліфікуючих ознак вказує на підвищений ступінь тяжкості кримінального правопорушення [6, с. 241]. Може йтися, наприклад, про згвалтування, у якому потерпіла особа характеризується двома альтернативними ознаками в межах одного кваліфікованого складу злочину, передбаченого ч. 2 ст. 152 КК України – належністю до осіб, з якими винний перебував у сімейних відносинах, та станом вагітності.

Для призначення покарання мають значення також ознаки потерпілого, які враховуються в межах обставин, що пом'якшують або обтяжують покарання. Йдеться, зокрема, про неправомірну поведінку потерпілого (п. 7 ч. 1 ст. 66 КК України). Значна частина обставин, що обтяжують покарання, пов'язана з вчиненням кримінальних правопорушень щодо окремих категорій потерпілих (пункти 3, 4, 6, 6-1, 7, 8 ч. 1 ст. 67 КК України).

Вивчення судової практики свідчить, що під час призначення покарання суди враховують позицію потерпілого. Йдеться, зокрема, про прохання потерпілих: «не давати реальну міру покарання обвинуваченому, але позбавити його права керування транспортними засобами» (ч. 2 ст. 286 КК України) [7]; «суворо не карати обвинуваченого» (ч. 4 ст. 186 КК України) [8]; «не позбавляти обвинуваченого волі» (ч. 2 ст. 286 КК України) [9]; «призначити покарання відповідно до чинного законодавства» (ч. 2 ст. 147 КК України) [10].

Ознаки потерпілої особи, що мають значення для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання. У деяких випадках поведінка потерпілого, його волевиявлення або відшкодування йому завданої шкоди є умовою застосування заохочувальних кримінально-правових норм. Так, відшкодування потерпілому завданих збитків або усунення заподіяної шкоди є умовою для звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45 КК України). Водночас для звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим необхідними є як досягнення примирення, так і відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди (ст. 46 КК України).

Вік потерпілої особи може впливати на обчислення строків давності, що має значення під час вирішення питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності (ст. 49 КК України). Відповідно до ч. 6 ст. 49 КК України, у разі вчинення кримінального правопорушення, передбаченого статтями 151-2 – 156-1, 301-1 – 303 цього Кодексу, щодо малоліт-

ньої чи неповнолітньої особи, обчислення строків, установлених частинами першою і другою цієї статті, розпочинається з дня, коли така особа досягла повноліття або, у разі її смерті, могла б його досягти.

Певні ознаки потерпілого можуть бути враховані також під час вирішення питання про звільнення від відбування покарання з випробуванням (ст. 75 КК України). Ідеться, зокрема, про врахування позиції потерпілого, що підтверджується судовою практикою [7]. Є.О. Письменський слушно відносить стосунки винного з потерпілим до однієї з найтипівіших ознак, які характеризують особу винного й впливають на визначення загальної підстави для звільнення від відбування покарання з випробуванням. На переконання вченого, до інших обставин справи, що зумовлюють рішення суду про можливість виправлення засудженого без реального відбування покарання, належать, зокрема, примирення з потерпілим [6, с. 333].

На осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, суд може покласти додаткові обов'язки, пов'язані з потерпілим, наприклад – обмежити спілкування з ним. У зв'язку з цим Є.О. Письменський пропонує доповнити ч. 1 ст. 76 КК України обов'язком: «відшкодувати завдані злочином збитки, усунути заподіяну шкоду або примиритися з потерпілим» [11, с. 265].

Л.Ю. Тимофеева, зі свого боку, пропонує передбачити врахування позиції потерпілого навіть у механізмі звільнення від відбування довічного позбавлення волі [12, с. 87].

II. **За роллю у складі кримінального правопорушення** ознаки потерпілого можна поділити на обов'язкові та факультативні.

Обов'язкові ознаки – це такі характеристики потерпілого, які є необхідними для встановлення наявності складу кримінального правопорушення. До них належать: ознаки загального потерпілого, притаманні будь-якому кримінальному правопорушенню (зокрема, належність до фізичних або юридичних осіб, факт заподіяння шкоди або створення загрози її настання у результаті вчинення кримінального правопорушення); ознаки спеціального потерпілого, якщо вони прямо передбачені диспозицією кримінально-правової норми і впливають на кваліфікацію діяння.

Наприклад, потерпіла особа у ст. 152 КК України (зґвалтування), неповнолітній у ст. 304 КК України (втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність); суддя, народний засідатель, присяжний або їх близькі родичі у ст. 379 КК України (посягання на життя у зв'язку зі здійсненням правосуддя); військовополонений у ст. 438 КК України (жорстоке поводження із вказаними особами).

Факультативні ознаки – це такі ознаки потерпілого, від наявності або відсутності яких не залежить існування складу кримінального правопорушення, однак які можуть мати інше кримінально-правове значення, зокрема для індивідуалізації покарання чи застосування заохочувальних норм.

Так, при кваліфікації за ст. 121 КК України (умисне тяжке тілесне ушкодження) до факультативних ознак можуть належати: похилий або малолітній вік потерпілого, його інвалідність, психічний розлад, вагітність, а також перебування у сімейних чи близьких відносинах із винним. У контексті призначення покарання такі ознаки можуть розглядатися як обставини, що обтяжують покарання (пункти 6, 6-1, 7 ч. 1 ст. 67 КК України).

Факультативні ознаки потерпілого характерні й для складу хуліганства, передбаченого ч. 1 ст. 296 КК України, оскільки наявність фізичної чи майнової шкоди, яка може мати місце в таких деліктах, не визначена в диспозиції статті як обов'язкова. У зв'язку з цим В.В. Артюхова, за результатами вивчення матеріалів кримінальних проваджень щодо хуліганства, встановила, що у 97,5 % справ були потерпілі, яким завдано реальної шкоди – фізичної або майнової [13, с. 51].

Водночас заподіяння потерпілому значної фізичної чи матеріальної шкоди під час вчинення хуліганства рекомендується враховувати у контексті призначення більш суворого покарання особам, які вчинили злочин, передбачений ст. 296 КК України [14].

Одна й та сама ознака потерпілої особи може мати як обов'язкове, так і факультативне кримінально-правове значення – залежно від змісту конкретної норми, в межах якої вона застосовується. Така ознака може водночас впливати як на кваліфікацію кримінального правопорушення, так і на призначення покарання.

Наприклад, вік потерпілого у кримінальному праві має подвійне значення. У контексті ч. 4 ст. 152 КК України (зґвалтування особи, яка не досягла чотирнадцяти років) вік є обов'язковою кваліфікуючою ознакою. При цьому конкретний вік потерпілої особи (десятирічного чи тринадцятирічного) не змінює юридичної кваліфікації, однак може враховуватися при індивідуалізації покарання. За рівних обставин, чим менший вік потерпілої, тим вищим є ступінь суспільної небезпечності діяння, а отже є підстава для призначення суворішого покарання.

III. З огляду на **поділ потерпілих на загальних і спеціальних**, доцільно розрізняти кримінально-правові ознаки загального та спеціального потерпілого.

Такий поділ ознак потерпілого дає змогу точніше визначити обсяг кримінально-правового захисту, забезпечити належну кваліфікацію діяння та врахувати особливості правового статусу потерпілого в конкретних правовідносинах.

Ознаки загального потерпілого є універсальними та властивими будь-якій фізичній або юридичній особі, якій завдано шкоди чи створено реальну загрозу її заповідання внаслідок учинення кримінального правопорушення. До таких ознак, насамперед, належить: статус суб'єкта (фізична або юридична особа); факт заповідання шкоди або створення безпосередньої загрози її настання у результаті вчинення кримінального правопорушення.

Ознаки спеціального потерпілого характеризують особу в межах конкретного складу злочину чи кримінального проступку, коли її особливий статус є конструктивною, кваліфікуючою (особливо кваліфікуючою) або привілеюючою ознакою. Йдеться, зокрема, про службове чи владне становище, виконання професійних обов'язків (наприклад, журналіста, медичного працівника, військовослужбовця), вік і фізіологічний стан (малолітню або неповнолітню особу, вагітну жінку) тощо.

Т. І. Присяжнюк зауважує, що ознаки спеціального потерпілого, доповнюючи ознаки загального потерпілого, звужують коло осіб, які можуть ставати потерпілими від конкретних злочинів [15, с. 116].

В.К. Грищук виділяє такі ознаки спеціального потенційного потерпілого:

ознаки, що характеризують особу потерпілого (стать, вік, раса, національність, положення, державне становище, вид юридичної особи (юридичні особи публічного та приватного права));

ознаки, що характеризують поведінку потерпілого (правослухняна, протиправна);

ознаки, що характеризують стан потерпілого (безпорадний стан, небезпечний для життя стан, стан вагітності, стан неплатоспроможності, стан банкрутства тощо);

ознаки, що характеризують взаємовідносини винного і потерпілого (родинні, службові, матеріальна чи інша залежність і т.д.);

ознаки, що характеризують шкоду, заповідану потерпілому – фізичній особі (смерть, тілесні ушкодження, майнова шкода (значна, у великих розмірах, у особливо великих розмірах));

ознаки, що характеризують шкоду, заповідану державі, юридичній особі публічного чи приватного права (майнова шкода (значна, у великих розмірах, у особливо великих розмірах), організаційна, політична, моральна та ін.) [16, с. 213].

Зазначена класифікація є концептуально цінною, заслуговує на подальший аналіз і може бути поглиблена та вдосконалена з урахуванням розвитку кримінально-правової доктрини.

За **своїм характером та природою ознаки спеціального потерпілого** можна поділити на:

1. Ознаки, що характеризують особистість потерпілого.

До цієї групи належать біологічні (стать, вік, стан здоров'я) та соціальні (службове, професійне чи інше становище, соціальний статус) характеристики потерпілого, які визначають специфіку об'єкта кримінального правопорушення та впливають на кваліфікацію діяння.

2. Ознаки, що характеризують поведінку потерпілого.

Ці ознаки мають функціональне значення для характеристики об'єктивної сторони кримінального правопорушення – зокрема, обстановки, способу його вчинення або причинного зв'язку між діянням і наслідками.

Про правомірність поведінки потерпілого норми КК України, як правило, не згадують. Тому в усіх випадках, коли у кримінальному законі прямо не вказано на протиправність дій потерпілого, така поведінка презюмується як правомірна. Натомість неправомірною поведінкою потерпілого набуває значення у складі окремих кримінальних правопорушень – зокрема, вчинених у стані сильного душевного хвилювання, викликаного протиправними діями потерпілого (статті 116, 123 КК України), або при перевищенні меж необхідної оборони чи заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення (статті 118, 124 КК України).

Водночас кримінально-правове значення може мати не лише поведінка потерпілого, прямо передбачена в диспозиції норми, а й та, яка там не передбачена, однак фактично мала місце в об'єктивній дійсності. Так, при відмежуванні хуліганства від інших кримінальних правопорушень суди враховують дії потерпілого, які передували або супроводжували правопорушення [17, 18, 19].

Згідно з абзацом другим пункту 4 постанови Пленуму Верховного Суду України від 22 грудня 2006 року № 10 «Про судову практику у справах про хуліганство», дії, що супроводжувалися погрозами вбивством, завданням побоїв або тілесних ушкоджень, учинені винним щодо членів сім'ї, родичів чи знайомих і викликані особистими неприязними стосунками, неправомірною поведінкою потерпілих тощо, слід кваліфікувати не за статтею про хуліганство, а за нормами КК України, які передбачають відповідальність за злочини проти особи [14].

3. Ознаки, що характеризують стан потерпілого у момент вчинення кримінального правопорушення.

М.В. Сенаторов слушно зауважує, що можна виділити безліч різноманітних станів потерпілого від злочину, однак кримінально-правове значення мають лише деякі з них [20, с. 145].

До них належать тимчасові або об'єктивно зумовлені стани, що підвищують суспільну небезпеку кримінально караного делікту:

- стан вагітності (п. 2 ч. 2 ст. 115, ч. 2 ст. 152, ч. 2 ст. 153 КК України);
- обумовлений пологами стан (ч. 2 ст. 135 КК України);
- безпорадний стан (ч. 3 ст. 143, ч. 2 ст. 144, ч. 3 ст. 314 КК України);
- інший безпорадний стан (ч. 1 ст. 135 КК України);
- стан матеріальної чи іншої залежності від винного (ч. 3 ст. 143 КК України);
- стан матеріальної залежності від винного (ч. 2 ст. 144 КК України);
- небезпечний для життя стан (ч. 1 ст. 135, ч. 1, 2 ст. 136 КК України);
- уразливий стан (ч. 1 ст. 149, ч. 1 ст. 258-1, 301-2, ч. 1 ст. 303 КК України);
- майновий стан (ч. 1 ст. 161 КК України).

Зазначені ознаки дають змогу сконструювати окремі склади кримінальних правопорушень з урахуванням стану потерпілої особи або диференціювати кримінальну відповідальність залежно від цієї ознаки. Йдеться насамперед про такі стани потерпілого, які підкреслюють його вразливість і потребу в посиленому кримінально-правовому захисті.

4. Ознаки, що характеризують взаємовідносини між потерпілим і винним.

Ці ознаки відображають соціальну або правову взаємозалежність між потерпілим і суб'єктом кримінального правопорушення. До них, зокрема, належать:

- стосунки кровної спорідненості або материнства (ст. 117 КК України);
- сімейні чи близькі відносини (ст. 126-1 КК України);
- матеріальна або службова залежність (ч. 2 ст. 154 КК України);
- сімейні або родинні зв'язки (ч. 2 ст. 155 КК України);
- стосунки, пов'язані з виконанням обов'язків щодо виховання чи піклування (ч. 2 ст. 155 КК України);
- відносини, засновані на юридично оформленому батьківстві, усиновленні, опіці чи піклуванні (ч. 3 ст. 149 КК України).

Такі ознаки вказують на наявність у винного спеціальних обов'язків щодо потерпілого або на його домінуюче становище у відносинах із потерпілим, що зумовлює особливу вразливість останнього та підсилює суспільну небезпечність правопорушення.

5. Ознаки, що характеризують шкоду, заподіяну потерпілому.

Ці ознаки стосуються наслідків злочину як обов'язкового або факультативного елементу об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. Залежно від характеру шкоди, вони можуть поділятися на:

- фізичну шкоду – смерть (статті 115, 118 КК України), тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості (статті 121–125 КК України);
- майнову шкоду – знищення, пошкодження або протиправне заволодіння майном (статті 190, 191, 192, 194 КК України);
- моральну шкоду – приниження честі, гідності, заподіяння душевних страждань тощо (статті 126-1, 151-2, 161 КК України).

Характер і ступінь такої шкоди мають безпосереднє кримінально-правове значення, оскільки впливають на кваліфікацію правопорушення та застосування заходів кримінально-правового характеру.

Запропонований критерій класифікації – характер і природа ознак потерпілого – дає змогу здійснити їх систематизацію та підвищити ефективність кримінально-правового захисту потерпілих шляхом оптимізації відповідних нормативних конструкцій у кримінальному законодавстві.

IV. Залежно від **виду складу кримінального правопорушення** ознаки потерпілого можуть проявлятися в основному, кваліфікованому, особливо кваліфікованому та привілейованому складах. У кожному з цих випадків вони впливають на юридичну оцінку діяння, зокрема його кваліфікацію, ступінь суспільної небезпечності та міру покарання.

Ознаки потерпілого в основному, кваліфікованому та особливо кваліфікованому складах кримінальних правопорушень доцільно розглянути на прикладі сексуального насильства.

В основному складі цього злочину (ч. 1 ст. 153 КК України) згадується про потерпілу особу без її конкретизації. Отже, ознаки потерпілого тут є загальними.

У кваліфікованому складі злочину (ч. 2 ст. 153 КК України) законодавець уже конкретизує категорії потерпілих. Йдеться, зокрема, про: подружжя або колишнє подружжя; особа, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах; особа, щодо якої злочин вчинено у зв'язку з виконанням нею службових, професійних або громадських обов'язків; жінка, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності.

У особливо кваліфікованих складах (ч. 3–5 ст. 153 КК України) потерпілими можуть бути: неповнолітня особа (ч. 3); особа, яка не досягла чотирнадцяти років (ч. 4); особа, якій спричинено тяжкі наслідки (ч. 5).

Таким чином, у кваліфікованих і особливо кваліфікованих складах з'являються спеціальні ознаки потерпілого, які або підвищують суспільну небезпечність діяння (наприклад, вагітність як біологічна ознака, що підкреслює вразливість потерпілої), зокрема шляхом вказівки на додатковий об'єкт посягання (сімейні чи службові відносини). Такі ознаки мають системоутворююче значення, формуючи відповідний склад кримінального правопорушення.

У **привілейованих складах кримінальних правопорушень** окремі властивості або поведінка потерпілого є обставинами, що знижують вину винного та пом'якшують кримінально-правову оцінку діяння. Ідеться, зокрема, про: потерпілого, який жорстоко поведився з винним, принижував його честь і гідність (ст. 116, 123 КК України); потерпілого, який сам напав на суб'єкта кримінального правопорушення (ст. 118 КК України); потерпілого, який вчинив злочин, і був у процесі затримання (ст. 124 КК України).

У таких випадках поведінка потерпілого впливає на оцінку вини: вона може викликати сильне душевне хвилювання, стан афекту чи оборонну реакцію в суб'єкта кримінального правопорушення, що обґрунтовує більш м'яке кримінально-правове реагування у вигляді пом'якшеної санкції. Ключовим фактором, що пом'якшує відповідальність, є особливий психоемоційний стан винного, викликаний негативною поведінкою потерпілого або наявністю провокуючої ситуації, створеної потерпілим.

Таким чином, у привілейованих складах кримінальних правопорушень ознаки потерпілої особи зазвичай слугують підставою для зменшення ступеня суспільної небезпеки діяння. Водночас цей підхід не є універсальним. Показовим винятком є умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 КК України). У межах цього складу потерпілу особу характеризують дві істотно уразливі ознаки – новонародженість дитини та її кровно-родинний зв'язок із матір'ю, які, за загальним правилом, обумовлюють підвищений рівень кримінально-правової охорони. Проте ключове значення в цій нормі надається психофізіологічному стану жінки в період пологів або безпосередньо після них, що істотно знижує її особисту суспільну небезпечність. У цьому випадку суб'єктивний стан винної особи отримує пріоритет перед уразливими ознаками потерпілої, що підтверджує необхідність індивідуалізованого підходу до кримінально-правової оцінки таких ситуацій.

V. За формою вини можна виділити ознаки потерпілого від умисних та ознаки потерпілого від необережних кримінальних правопорушень.

Залежно від наявності умислу або необережності, кримінально-правові ознаки потерпілого набувають різного змістовного навантаження в межах структури складу кримінального правопорушення.

Ознаки потерпілого при умисній формі вини. Умисне кримінальне правопорушення характеризується усвідомленою спрямованістю протиправного посягання на конкретну особу або групу осіб. У таких випадках потерпілий зазвичай є персоналізованим, тобто винний діє з наміром завдати шкоди певній особі (наприклад, сусідові, члену сім'ї, представнику влади, свідку тощо).

Зазвичай між винним і потерпілим існує психологічна взаємодія, обумовлена певними обставинами (особистісним конфліктом, матеріальною чи службовою залежністю, ревнощами, помстою, корисливістю тощо).

У певних складах умисних кримінальних правопорушень важливе значення має **завідомість** щодо окремих ознак потерпілого. Наприклад, у п. 2 ч. 2 ст. 115, ч. 2 ст. 152, ч. 2 ст. 153 КК України йдеться про жінку, яка, завідомо для винного, перебувала у стані вагітності; у ч. 2 ст. 136 КК України – про завідоме перебування малолітнього в небезпечному для життя стані; у ст. 151 КК України – про завідомо психічно здорову особу.

У проєкті КК України термін «завідомо» трактується як розуміння особою певного факту як явного, очевидного для неї (п. 12 ч. 2 ст. 1.1.1 проєкту КК України) [21].

Отже, ознака завідомості щодо певних характеристик потерпілого є важливим елементом суб'єктивної сторони умисних кримінальних правопорушень. Вона свідчить про те, що винний не лише усвідомлював суспільно небезпечний характер своїх дій, а й розумів наявність у потерпілого особливих властивостей (зокрема, малолітнього віку, вагітності, психічного здоров'я), які підвищують суспільну небезпечність посягання. Саме тому завідомість забезпечує підвищений рівень кримінально-правової охорони вразливих категорій потерпілих.

Ознаки потерпілого при необережній формі вини. У випадках необережних кримінальних правопорушень потерпілий, як правило, не є ціллю протиправного впливу суб'єкта кримінального правопорушення. Шкода, якої йому завдано, є небажаним наслідком, який винний або передбачав, але легковажно розраховував на його відвернення, або не передбачав, хоча повинен був і міг передбачити.

У таких випадках потерпілий зазвичай є неперсоніфікованим. Його ознаки відіграють опосередковану роль, характеризуючи не спрямованість умислу, а умови, за яких настала шкода. Спеціальні ознаки потерпілого тут рідко мають конструктивне значення, але можуть бути враховані при кваліфікації (наприклад, загибель кількох осіб кваліфікується за ч. 3 ст. 286 КК України), або при індивідуалізації покарання, зокрема у випадках, коли поведінка потерпілого сприяла настанню наслідків. У

практиці судового розгляду кримінальних проваджень щодо порушення правил безпеки дорожнього руху (ст. 286 КК України) неправомірна або необачна поведінка потерпілого (наприклад, порушення потерпілим зазначених правил) може розглядатися як обставина, що зменшує ступінь вини винного.

Згідно з позицією Т.І. Присяжнюк, якщо потерпілий свідомо підвищує рівень небезпеки, яка йому загрожує, і тим самим сприяє вчиненню злочину, це має вважатися обставиною, що пом'якшує покарання. Авторка пропонує навіть закріпити таку обставину в ст. 66 КК України [3, с. 189].

Потерпілих від необережних кримінальних правопорушень у певних випадках характеризують терміни, які не використовуються в контексті умисних деліктів. Йдеться, наприклад, про загибель (ч. 2 ст. 283, ч. 3 ст. 286, ч. 4 ст. 286-1, ст. 291, ч. 3 ст. 292, ч. 2 ст. 325, ч. 2 ст. 438 КК України).

VI. За **ступенем законодавчої конкретизації** ознаки потерпілого поділяються на конкретизовані та неконкретизовані.

Критерієм такого поділу є спосіб закріплення ознаки потерпілого у диспозиції кримінально-правової норми. Тобто йдеться про те, чи прямо законодавець визначає, хто є потерпілим, або ж це встановлюється із загального змісту охоронюваних відносин.

Конкретизованими є такі ознаки потерпілого, які прямо зазначені у диспозиції статті КК України або визначені через нормативне відсилання до іншого закону.

Вони мають чітке юридичне формулювання та є обов'язковими для застосування кримінально-правової норми. Завичай це ознаки спеціального потерпілого.

Наприклад, «неповнолітній» (ч. 2 ст. 149 КК України), «суддя» (ст. 377 КК України), «журналіст» (ч. 1, 2 ст. 171 та ст. 347-1 КК України), «військовополонений» (ч. 1 ст. 438 КК України). Відсутність такої ознаки змінює або виключає можливість кваліфікації за відповідною нормою.

У межах конкретизованих доцільно виокремити **умовно конкретизовані ознаки** – ті, що мають часткову визначеність і формулюються через узагальнені критерії, які потребують тлумачення (наприклад, «безпорадний стан», «залежність»). Їх зміст встановлюється у кожному провадженні з урахуванням фактичних обставин.

Неконкретизованими є ознаки потерпілого, які не названі у диспозиції статті КК, але впливають із характеру об'єкта посягання або сутності заподіяної шкоди. Ці ознаки не описані конкретно, але їй можна визначити шляхом тлумачення кримінально-правових норм.

В одних випадках потерпілий визначається у диспозиції кримінально-правової норми узагальнено – як «інша людина» (ч. 1 ст. 115 КК України), «особа» (ст. 127 КК України), «потерпіла особа» (ст. 134 КК України), а в інших – взагалі не згадується (ст. 119 КК України).

П.П. Андрушко, О.О. Дудоров та Д.С. Птащенко слушно зазначають, що законодавець інколи прямо не вказує на потерпілого, але передбачає його наявність, яка встановлюється шляхом тлумачення КК України. Наприклад, потерпілим від умисного або необережного тяжкого тілесного ушкодження як кримінальних правопорушень проти здоров'я особи вважається жива, яка має фактичне здоров'я, людина в період від народження до смерті незалежно від наявності у неї хвороб, фізичних вад та інших індивідуальних особливостей [22, с. 357].

У складі злочину, передбаченого ст. 119 КК України, ознаки потерпілого є неконкретизованими, оскільки законодавець не лише не визначає потерпілого за спеціальним статусом, віком, родинними зв'язками або іншими нормативно закріпленими характеристиками, а й загалом безпосередньо не згадує про цього учасника кримінально-правових відносин. Потерпілого можна встановити шляхом аналізу дефініції вбивства як умисного протиправного заподіяння смерті іншій людині або, виходячи з родового об'єкта посягання (життя людини). Відповідно, потерпілим від вбивства через необережність є будь-яка фізична особа, що дозволяє віднести його до категорії загального потерпілого, ознаки якого не конкретизовані в диспозиції статті.

Важливо підкреслити: неконкретизованість ознаки не означає її невизначеність – зміст такої ознаки може бути цілком чітко встановлений через інші норми права або усталену правозастосовну практику.

У більшості випадків конкретизовані ознаки потерпілого в диспозиції кримінально-правової норми характеризують спеціального потерпілого, тобто особу з особливим правовим статусом, станом або соціальною роллю, що має визначальне значення для кваліфікації діяння. Натомість неконкретизовані ознаки зазвичай позначають загального потерпілого, який не має спеціальних характеристик, необхідних для утворення складу кримінального правопорушення. Водночас такий зв'язок не є абсолютним, оскільки ступінь конкретизації ознаки не завжди співпадає зі ступенем нормативної визначеності її змісту.

VII. За **ступенем нормативного визначення змісту** ознаки потерпілого можна поділити на визначені та невизначені.

Критерієм виступає наявність або відсутність офіційного правового роз'яснення змісту ознаки в законодавстві або інших нормативних актах. Цей поділ оцінює не спосіб закріплення ознаки у диспозиції, а джерело її змістового наповнення.

Визначеними є такі ознаки потерпілого, щодо яких існує пряме нормативне визначення. Вони мають офіційне тлумачення у КК, КПК чи спеціальних законах, що забезпечує єдність кваліфікації та передбачуваність правозастосування.

Наприклад, поняття «близькі родичі та члени сім'ї» (ст. 155, 156, 345-1 КК України) визначається у п. 1 ч. 1 ст. 3 КПК України, а «військовослужбовця» (ст. 348 КК України) – у ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу». Відповідно до примітки до ст. 376 КК України під судом і суддями у статтях 376-379, 382 КК України слід, крім судів і суддів України, розуміти також і Міжнародний кримінальний суд, його суддів і посадових осіб. Ознаки журналістів як потерпілих від кримінальних правопорушень, передбачених ст. 171, 347-1, 348-1 КК України, визначено у примітці до ст. 345-1 КК України.

Невизначеними є ознаки потерпілого, що не мають нормативного визначення або мають оціночний характер, тому їх зміст встановлюється через судову практику, експертизу та правову доктрину. Ці ознаки не можуть бути встановлені формально – вони потребують аналізу доказів, індивідуальної оцінки та експертного підтвердження.

Типовими прикладами невизначених ознак потерпілої особи є «безпорадний стан» (визначається за медичними, фізичними та психологічними критеріями, що диференціюються у кожній конкретній ситуації), «залежність потерпілого від винного» (встановлюється з урахуванням соціально-економічних, сімейних та інших факторів), «сильні страждання» (оцінюються з урахуванням індивідуальних психофізичних властивостей потерпілого).

Таким чином, конкретизованість та визначеність ознак потерпілого є різними за змістом характеристиками. Конкретизованість відображає спосіб закріплення ознаки у диспозиції кримінально-правової норми, тоді як визначеність характеризує ступінь нормативного розкриття змісту відповідної ознаки у законодавстві або через інші джерела права. Унаслідок цього одна й та сама ознака потерпілого може бути неконкретизованою, але визначеною (наприклад, «член сім'ї»), або конкретизованою, але невизначеною (наприклад, «безпорадний стан»), що свідчить про відсутність автоматичного збігу форми законодавчого закріплення та ступеня нормативної конкретизації змісту.

Запропоноване розмежування дозволяє уникнути помилкового ототожнення структурної ролі ознаки потерпілого у складі кримінального правопорушення з джерелами її змістового наповнення, забезпечує коректнішу кваліфікацію та підвищує рівень юридичної визначеності у правозастосуванні.

IX. За **кількісною ознакою** слід розрізняти випадки, коли потерпілий визначається в однині, та випадки, коли йдеться про множину потерпілих.

Критерієм такого поділу є кількість осіб, на яких спрямоване кримінальне посягання, якщо вона має значення для кваліфікації кримінального правопорушення або призначення покарання.

Ознаки потерпілого, що вказують на однину – це ознаки, які передбачають, що кримінальне посягання спрямоване на конкретну окрему особу.

У таких випадках склад кримінального правопорушення не залежить від кількості потерпілих, і юридичне значення має передусім сам факт заподіяння шкоди одній людині. Наприклад, для кваліфікації злочину за ст. 152 КК України достаньо згвалтувати одну потерпілу особу, навіть якщо сусільно небезпечне діяння вчинене групою осіб за попередньою змовою. Теж саме стосується наприклад, погрози або насильство щодо працівника правоохоронного органу (ст. 345 КК України), жорстокого поводження з військовополоненими або цивільним населенням (ст. 438 КК України).

Тут потерпілий є персоналізованим об'єктом посягання, а чисельність потерпілих не змінює кваліфікації, але може впливати на покарання (як обставина, що обтяжує або ознака, що визначає ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення).

Ознаки потерпілого, що вказують на множину – це ознаки, у яких кількість потерпілих прямо впливає на кримінально-правову оцінку діяння, зокрема є: кваліфікуючою ознакою, або особливо кваліфікуючою ознакою певних деліктів. Кількість потерпілих у таких випадках підвищує ступінь суспільної небезпечності діяння. Йдеться, наприклад, про умисне вбивство двох або більше осіб (п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України), необережне знищення або пошкодження чужого майна, що спричинило загибель людей (ч. 1 ст. 196 КК України), порушення правил безпеки дорожнього руху, що спричинило загибель кількох осіб (ч. 3 ст. 286 КК України). У ст. 442 КК України потерпілими визнано національну, етнічну, расової чи релігійну групу.

Водночас в контексті жорстокого поводження з цивільним населенням (ст. 438 КК України) потерпілою може бути одна цивільна особа.

Л.П. Брич слушно зауважує, що у тих випадках, коли кримінально-правова специфіка потерпілого, як ознаки складу злочину, виражена в диспозиції статті (частини статті) Особливої частини КК через вказівку на множину потерпілих (двох і більше осіб у п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України; невизначене коло потерпілих у злочинах проти громадської безпеки), то тоді між нормами, що

передбачають відповідні склади злочинів, існує співвідношення частини і цілого. Прикладом є співвідношення норми про умисне вбивство двох або більше осіб, вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб (п. 1, 5 ч. 2 ст. 115 КК України), з одного боку, і норми про участь у складі воєнізованих або збройних формувань у нападі на підприємства, установи, організації чи на громадян, що призвело до загибелі людей (ч. 5 ст. 260 КК України) чи терористичний акт, що призвів до загибелі людини (ч. 3 ст. 258 КК України) – з другого [5, с. 234-236].

Таким чином, кількісна характеристика потерпілого має різне кримінально-правове значення. У першому випадку кількість потерпілих не впливає на склад кримінального правопорушення, а лише на індивідуалізацію покарання, тоді як у другому – вона є юридично значущою ознакою, що визначає кримінально-правову кваліфікацію діяння.

Х. За **джерелом нормативного визначення** доцільно виокремлювати внутрішньогалузеві, міжгалузеві та міжнародно-правові ознаки потерпілого.

Аналіз чинного кримінального законодавства України свідчить, що ознаки потерпілої особи лише частково визначаються безпосередньо у КК, тоді як значна їх частина конкретизується або розкривається в інших нормативно-правових актах – переважно в законах, значно рідше – в міжнародних договорах.

Таке різноманітне нормативне походження цих ознак зумовлює необхідність їх систематизації за критерієм джерела правового регулювання, що сприятиме забезпеченню принципу юридичної визначеності, єдності тлумачення та стабільності судової практики.

Внутрішньогалузеві ознаки. Це ознаки потерпілого, які закріплені безпосередньо у тексті КК України. Вони мають власне кримінально-правовий зміст і не потребують звернення до норм інших галузей права для їх тлумачення. У чинному КК України такі ознаки зустрічаються порівняно рідко.

Так, у примітці 2 до ст. 149 КК України визначено уразливий стан потерпілого від торгівлі людьми як зумовлений фізичними чи психічними властивостями або зовнішніми обставинами стан особи, який позбавляє або обмежує її здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, приймати самостійні рішення, чинити опір насильницьким чи іншим незаконним діям, а також може бути спричинений збігом тяжких особистих, сімейних або інших обставин.

Поняття добровільної згоди потерпілої особи розкривається у примітці до ст. 152 КК України: згода вважається добровільною, якщо вона є результатом вільного волевиявлення особи з урахуванням супутніх обставин.

Щодо регіональної належності, то її зміст роз'яснено у примітці до ст. 161 КК України як належність особи за народженням чи проживанням до регіону – частини території України або території компактного розселення українців за межами території України, що відрізняється від інших територій за низкою історичних, географічних, мовних та інших ознак.

Кримінально-правові ознаки журналіста як потерпілого від кримінальних правопорушень конкретизовано у примітці до ст. 345-1 КК України. Вони застосовуються у випадках правопорушень, передбачених ст. 171, 345-1, 347-1, 348-1 цього Кодексу.

У проєкті нового КК України також запропоновано низку кримінально-правових визначень потерпілого. Наприклад, у ч. 2 ст. 1.1.1 надано нормативні дефініції поняття близької людини, дитини, малолітньої дитини, неповнолітньої дитини, молодої особи, уразливої людини, особливо уразливої людини та члена сім'ї [21].

Таким чином, внутрішньогалузеві (внутрішньо-кримінальні) ознаки формують зміст спеціального потерпілого та виконують конструктивну функцію у складі кримінального правопорушення.

Міжгалузеві ознаки. Це ознаки потерпілого, які не визначені безпосередньо у КК України, але запозичені з інших галузей законодавства – кримінального процесуального, адміністративного, трудового, сімейного, медичного тощо. Вони застосовуються в кримінально-правовому контексті через відсилки або усталене правове розуміння, сформоване в інших нормах права.

Наприклад, у примітці до ст. 155 КК України під близькими родичами або членами сім'ї пропонується розуміти осіб, визначених у п. 1 ч. 1 ст. 3 КПК України.

Для встановлення належності особи до категорії державного чи громадського діяча необхідно звертатися до галузевого законодавства, зокрема до законів, які визначають правовий статус таких осіб.

Аналогічно, щоб визначити кримінально-правові ознаки народного засідателя або присяжного як потерпілих від злочинів, передбачених ст. 377, 378, 379 КК України, слід звертатися до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року.

Такі ознаки відображають соціально-правовий статус потерпілого у межах відповідних суспільних відносин (службових, трудових, сімейних тощо) та мають міжгалузевий характер.

Міжнародно-правові ознаки. Це ознаки потерпілих, які мають міжнародно-правове походження і встановлені у міжнародних договорах, ратифікованих Україною.

Вони відображають універсальні стандарти захисту людини і стають частиною кримінального законодавства шляхом імплементації або прямої дії.

Йдеться, наприклад, про цивільне населення та військовополонених (ст. 438 КК України), визначення яких дається у Женевській конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. та Женевській конвенції про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р. [23, 24].

Ці ознаки мають вищу юридичну силу, оскільки відображають міжнародні зобов'язання України у сфері прав людини, міжнародного гуманітарного права, протидії насильству тощо.

Така класифікація відображає системну багаторівневу природу кримінально-правових ознак потерпілого, демонструє їх зв'язок із національним та міжнародним законодавством, а також забезпечує узгодженість кримінально-правового регулювання з принципами верховенства права, юридичної визначеності та поваги до прав людини.

Висновки. Проведене дослідження засвідчило, що кримінально-правові ознаки потерпілої особи мають фундаментальне значення для забезпечення кримінально-правової охорони суспільних відносин. Їх аналіз дозволяє не лише уточнити кримінально-правову природу потерпілого, а й забезпечити правильну кваліфікацію кримінальних правопорушень, належну диференціацію кримінальної відповідальності, індивідуалізацію покарання та усунення конкуренції норм. Ознаки потерпілого є необхідним концептуальним елементом як теорії кримінального права, так і правозастосовної практики, оскільки визначають межі кримінально-правової охорони суспільних відносин.

Під кримінально-правовими ознаками потерпілої особи слід розуміти юридично значущі характеристики потерпілої особи, які мають істотне значення для кваліфікації кримінального правопорушення, призначення покарання або застосування інших заходів кримінально-правового характеру.

Кримінально-правові ознаки потерпілого є комплексними та різноаспектними за своєю природою. Вони характеризують потерпілого як соціально-правову фігуру, в якій поєднуються природно-біологічні, соціально-статусні та юридично значущі властивості. Такий підхід дозволяє відійти від спрощеного уявлення, за яким потерпілий розглядається виключно як об'єкт заподіяної шкоди. Натомість потерпілий постає активним учасником кримінально-правових відносин, здатним впливати на правову кваліфікацію діяння та правові наслідки вчиненого.

За результатами дослідження пропонується системна класифікація кримінально-правових ознак потерпілого, яка враховує їх функціональне призначення, ступінь нормативної конкретизації, роль у складі кримінального правопорушення, а також джерело правового регулювання.

1. За кримінально-правовим значенням:

- ознаки, що мають значення для кваліфікації кримінального правопорушення;
- ознаки, що враховуються при призначенні покарання;
- ознаки, що впливають на звільнення від кримінальної відповідальності або покарання.

2. За роллю у складі кримінального правопорушення:

- обов'язкові (конструктивні);
- факультативні (враховуються залежно від конкретної ситуації).

3. З огляду на поділ потерпілих на загальних і спеціальних:

- кримінально-правові ознаки загального потерпілого;
- кримінально-правові ознаки спеціального потерпілого.

Водночас ознаки спеціального потерпілого поділяються на:

- ознаки, що характеризують особистість потерпілого;
- ознаки, що відображають його поведінку;
- ознаки, пов'язані зі станом потерпілого на момент вчинення правопорушення;
- ознаки, що характеризують взаємовідносини між потерпілим і винним;
- ознаки, що стосуються характеру заподіяної шкоди.

4. Залежно від виду складу кримінального правопорушення:

- ознаки потерпілого в основному складі;
- у кваліфікованому складі;
- в особливо кваліфікованому складі;
- у привілейованому складі.

5. За формою вини:

- ознаки потерпілого в умисних кримінальних правопорушеннях;
- ознаки потерпілого в необережних кримінальних правопорушеннях.

6. За ступенем законодавчої конкретизації:

- конкретизовані (названі безпосередньо у диспозиції статті або визначені через відсилочні норми);
- неконкретизовані (встановлюються шляхом тлумачення).

7. За ступенем нормативного визначення змісту:

- визначені (мають нормативне визначення – дефініцію);
- невизначені (мають оціночний характер або описуються узагальнено).

8. За кількісною характеристикою:

- ознаки, що визначають одного потерпілого;
- ознаки, що визначають множину потерпілих.

9. За джерелом нормативного регулювання:

- внутрішньогалузеві (встановлені безпосередньо у КК України);
- міжгалузеві (запозичені з інших галузей права: кримінального процесуального, адміністративного, трудового тощо);
- міжнародно-правові (впливають із положень ратифікованих Україною міжнародних договорів).

Запропонована класифікація ознак потерпілого має на меті забезпечення системності та передбачуваності кримінально-правового регулювання, а також уточнення змісту потерпілого як кримінально-правової категорії. Кожен із наведених критеріїв дозволяє висвітлити різні аспекти ролі потерпілого у кримінально-правових відносинах та підвищити точність кваліфікації.

Ознаки потерпілого можуть бути необхідними для встановлення складу кримінального правопорушення, впливати на ступінь тяжкості вчиненого та міру покарання або мати значення для застосування заохочувальних кримінально-правових норм. Така диференціація забезпечує правильний вибір норми, індивідуалізацію покарання та реалізацію принципів гуманізму та справедливості.

Обов'язкові ознаки виступають конструктивними елементами складу кримінального правопорушення й визначають сам факт кримінально-правового значення посягання. Факультативні ознаки не впливають на кваліфікацію, але мають важливе значення для індивідуалізації покарання чи застосування заохочувальних норм. Це забезпечує баланс між формалізмом складу кримінального правопорушення і справедливістю покарання.

Ознаки загального потерпілого характеризують будь-яку особу, якій заподіяно шкоду. Ознаки спеціального потерпілого деталізують особливий статус, стан або роль особи і мають конструктивне значення для ряду складів злочинів та кримінальних проступків. Відповідно, спеціальний потерпілий передбачає підвищений рівень кримінально-правової охорони.

У кваліфікованих і особливо кваліфікованих складах ознаки потерпілого виконують функцію диференціації кримінальної відповідальності, оскільки підвищують суспільну небезпечність діяння. У привілейованих складах окремі властивості або поведінка потерпілого зазвичай слугують підставою для зменшення ступеня суспільної небезпечності діяння. Водночас цей підхід не є універсальним.

При умисних кримінальних правопорушеннях потерпілий зазвичай є персоніфікованим, а його ознаки можуть впливати на наявність умислу та його характер (зокрема завідомість щодо стану або властивостей потерпілого). При необережних деліктах ознаки потерпілого здебільшого впливають на ступінь суспільної небезпечності та можуть бути враховані при вирішенні питання про покарання.

Конкретизовані ознаки прямо визначені у законі, мають чітке юридичне формулювання та є обов'язковими для застосування кримінально-правової норми. Водночас неконкретизовані ознаки встановлюються через аналіз об'єкта посягання або змісту заподіяної шкоди. Такий поділ дозволяє враховувати як текстуальну форму норми, так і її функціональне призначення.

Визначені ознаки мають офіційне нормативне роз'яснення, що забезпечує єдність кваліфікації та передбачуваність правозастосування. Невизначені ознаки є оціночними та потребують індивідуального встановлення. Їх значення розкривається у судовій практиці та експертизі, що підкреслює важливість доказової бази.

У низці складів кримінальних правопорушень кількість потерпілих є конструктивною ознакою (наприклад, «двох або більше осіб»), тоді як в інших – не впливає на кваліфікацію, але враховується при призначенні покарання. Це підсилює кримінально-правову реакцію на масовість шкоди.

Внутрішньогалузеві ознаки закріплюються безпосередньо у кримінальному законі, міжгалузеві встановлюються іншими галузями права, а міжнародно-правові витікають із ратифікованих договорів. Це відображає багаторівневу природу кримінально-правової охорони потерпілого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сенаторов М.В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві / За наук. ред. В.І. Борисова. Х.: Право, 2006. 208 с.
2. Баулін Ю.В. Вибрані праці. Х.: Право, 2013. 928 с.
3. Присяжнюк Т. І. Інститут потерпілого у кримінальному праві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2006. 214 с.
4. Музика А.А., Лашук Є.В. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання: монографія. Київ: Паливода А.В., 2011. 192 с.

5. Брич Л.П. Теоретичні засади розмежування складів злочинів: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2014. 465 с.
6. Кримінальне право. Загальна частина (Українсько-європейські студії): підручник: у 2 книгах / за ред. О.О. Дудорова, А.А. Стрижевської. Книга 2. Вчення про заходи кримінально-правового впливу. Загальна частина кримінального права європейських держав. Київ: Видавництво «Норма права», 2025. 788 с.
7. Вирок Білоцерківського міськрайонного суду Київської області від 20 серпня 2024 р. у справі № 357/15469/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121093275>.
8. Вирок Заводського районного суду м. Запоріжжя від 30 жовтня 2025 р. у справі № 332/7343/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/131380435>.
9. Вирок Сихівського районного суду м. Львова від 28 жовт. 2025 р. у справі № 464/2902/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/131380820>.
10. Вирок Луцького міськрайонного суду Волинської області від 27 жовт. 2025 р. у справі № 161/7170/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/131328604>.
11. Письменський Є.О. Теоретико-прикладні проблеми звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України : монографія / наук. ред. О.О. Дудоров. Луганськ: ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2014. 728 с.
12. Тимофєєва Л.Ю. «Право на надію» засудженого до довічного позбавлення волі vs право на безпеку суспільства та потерпілої особи. Вісник Асоціації кримінального права України. 2023. № 2 (20). С. 87–109. DOI: <https://doi.org/10.21564/2311-9640.2023.20.29239>.
13. Артюхова В.В. Хуліганство: кримінально-правове та кримінологічне пізнання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2021. 313 с.
14. Про судову практику у справах про хуліганство : постанова Пленуму Верховного Суду України від 22 груд. 2006 р. № 10. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va010700-06#Text>.
15. Присяжнюк Т.І. Інститут потерпілого у кримінальному праві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2006. 214 с.
16. Гришук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина: Навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів, докторантів, наук.-пед. працівників юрид. фак. закл. вищ. освіти. Видання 2-ге, змінене та доповнене. Львів, 2019. 666 с.
17. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 20 квіт. 2021 р. у справі № 594/599/18 (провадження № 51-4172км20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96632085>.
18. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 21 січ. 2021 р. у справі № 727/1209/19 (провадження № 51-2922км20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94525309>.
19. Постанова колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 16 січ. 2025 р. у справі № 755/4443/19 (провадження № 51-4475км24). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124561000>.
20. Сенаторов М.В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2004. 214 с.
21. Контрольний текст проєкту нового КК України (станом на 21 липня 2025 р.). URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2025/08/20/00-kontrolnyj-proyekt-kk-21-07-2025.pdf>.
22. Кримінальне право. Загальна частина (Українсько-європейські студії): підручник: у 2 книгах / за ред. О.О. Дудорова, А.А. Стрижевської. Книга 1. Вступ до кримінального права України. Вчення про кримінальне правопорушення. Київ: Видавництво «Норма права», 2025. 824 с.
23. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.
24. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026